

* Σε πρώτη μορφή, τό άρθρο αὐτό παρουσιάστηκε τό Νοέμβριο 1979 στό *Peasant Seminar* πού ὀργανώνει ἡ Σχολή Ἀφρικανικῶν καί Ἀσιατικῶν Σπουδῶν τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Λονδίνου. Θά ἤθελα νά εὐχαριστήσω γιά τά σχόλια τους τοὺς Ν. Μουζέλη, Δ. Μαυρομάτη, Γ. Κριμπά, Γ. Κατηφόρη καί Τ. Byres, Η. Νικολακόπουλο.

Ἀγρότες καί πολιτική: Ἡ πολιτική πρακτική τῶν ἀγροτῶν σέ δύο νομούς: Αἰτωλοακαρνανία καί Καβάλα. 1952–1964*

Μαρία Κομνηνοῦ

Εἰσαγωγικά

Τά τελευταῖα χρόνια ἔχουν πολλαπλασιαστεῖ οἱ μελέτες γιά τήν πολιτική στή Μεσόγειο πού χρησιμοποιοῦν γιά ἀναλυτικό πλαίσιο τό πελαιοτικό σύστημα.¹ Στόν μεσογειακό χώρο εἰδικά ὁ ἑλληνικός κοινωνικός σχηματισμός τώρα μόλις ἀρχίζει νά γίνεται ἀντικείμενο μιᾶς συστηματικῆς μελέτης.² Ἀκριβῶς

ὅμως ἐπειδή οἱ περισσότερες μελέτες ἀφοροῦν ἄλλους κοινωνικούς σχηματισμούς, συχνά ἡ προσέλαση τοῦ ἑλληνικοῦ πελαιοτικοῦ φαινομένου ἐπιχειρεῖται μέ ὑποδείγματα πού ἀντιστοιχοῦν σέ ἄλλους κοινωνικούς σχηματισμούς χωρίς τίς κατάλληλες ἐρμηνευτικές δυνατότητες γιά νά ἀναλύσουν τήν ἑλληνική

1) Γιά μιᾶ τέτοια ἀνάλυση τῆς πελαιοτικῆς πολιτικῆς βλέπε S. TARROW, *Peasant Communism in Southern Italy* (New Haven, Yale Univ. Press 1967). J.D. ROWELL, *Political Mobilisation of the Venezuelan Peasants* (Cambridge, Harvard Univ. Press 1970) PETER LOZOS, *The Greek Gift: Politics in a Cypriot Village* (Oxford 1975), ERNEST GELLNER & JOHN WATERBURY *Patrons and Clients* (Duckworth London 1977), L. GAZIANO, «Political Relationships in Southern Italy», *European Journal of Political Research*, Τόμ. Ι, 1973, JEREMY BOISSEVIN «Patronage in Sicily», *Mai*, Τόμ. 1 Μάρτιος 1966.

2) Ἀνάλυση τῆς διαμόρφωσης τῶν πολιτικῶν κομμάτων στή βάση τῶν τοπικῶν πελαιοτικῶν στό 19ο αἰώνα βλ. Τ. PETROPOULOS, *Politics and Statecraft in the Kingdom of Greece* (Princeton Univ. Press, 1968). Γιά τή διαμόρφωση τοῦ πελαιοτικοῦ συστήματος βλ. Κ. ΤΣΟΥΚΑΛΑ, «Ἐξάρτηση καί ἀναπαραγωγή» (Ἀθήνα Θεμέλιο, 1977). Γιά τήν πελαιοτική πολιτική στήν Ἑλλάδα βλ. J. Meynaud, *Les forces politiques en Grèce* (Lausanne 1965) KEITH LEGG, *Politics in modern Greece* (Stanford, 1969) Ν. ΜΟΥΖΕΛΗ, «Ταξική δομή καί σύστημα πολιτικῆς πελαιοτικῆς: ἡ περίπτωση τῆς Ἑλλάδας», στό κοινωνικές καί πολιτικές δυνάμεις στήν Ἑλλάδα

ιδιομορφία με αποτέλεσμα συχνά να την παραβιάζουν.

Οι μελέτες αυτές ακολούθησαν είτε τη δομική λειτουργική είτε τη μαρξιστική θεωρία. Σύμφωνα με την πρώτη, το πελατειακό σύστημα αναλύεται σά μιά παροδική ρυθμιστική αντίδραση στίς δυσλειτουργίες του συστήματος πού προκαλεί ο έκσυχρονισμός σέ κοινωνίες μέ έντονα δυϊστική μορφή.³ Η θεωρία αυτή όμως δέ μπορεί νά αναλύσει ούτε τό πώς διαμορφώθηκε τό πελατειακό σύστημα ούτε την έμμονή του παρά τίς δομικές αλλαγές πού συντελούνται.⁴ Οι περισσότεροι όπαδοί της αποδέχονται τίς απόψεις μιάς όρισμένης σχολής της κοινωνικής ανθρωπολογίας γιά τούς χωρικούς σά διεπόμενους από μιάν όπισθοδρομική ιδεολογία πού τούς κάνει άνίκανους νά διαπραγματευόνται τίς ύποθέσεις τους, μικροπικούς και παγιδευμένους στόν όρίζοντα της οίκογενειακής σκοπιμότητας, έτσι ώστε ή παρέμβαση του «προστάτη-διαμεσολαθητή» νά είναι απαραίτητη γιά νά αντιμετώπισουν την ευρύτερη κοινωνία και τούς θεσμούς της.⁵ Απ' αυτή τη σκοπιά αναλύονται και τά κόμματα πού διαμορφώθηκαν στή διαδικασία της κινητοποίησης των άγροτών έκ των άνω γιά νά διεκδικήσουν τη γή από τούς γαιοκτήμονες. Οι άγρότες όμως παύουν νά ύποστηρίζουν αυτά τά κόμματα όταν χάσουν την έξουσία, και στρέφονται πρós τό κυβερνητικό κόμμα μέ αντίλλαγμα μεγαλύτερους κλήρους και δάνεια από την τράπεζα. Άν και είναι γεγονός ότι οι άγρότες είναι ιδιαίτερα εύάλωτοι άπέναντι στό κράτος μιά τέτοια μηχανιστική άποψη δέ μπορεί νά έξηγήσει τίς διαφορετικές μορφές πολιτικών πρακτικών πού υλοθετούν οι άγρότες μετά την άγροτική μεταρρύθμιση.⁶

Στή μαρξιστική θεωρία ύπάρχει μιά σημαντική διαφορά μεταξύ αυτών πού αντιμετώπιζον την πελατεία σάν ένα καθαρά ιδεολογικό φαινόμενο πλανημένης συνείδησης και αυτών πού τη θεωρούν σάν ένα δομικό χαρακτηριστικό του αποδιαρθρωμένου, δύσμορφου ή μή επαρκώς έκλογικευμένου καπιταλισμού.⁷ Σύμφωνα μέ την πρώτη άνάλυση, τρείς δομές, οι οικονομικές, οι πολιτικές δομές της έκμετάλλευσης και οι ιδεολογικές δομές γιά τό διακανονισμό των συμβιβαστικών λύσεων, προσδιορίζουν τίς άγροτικές κοινωνίες, και τό πελατειακό φαινόμενο δέν είναι παρά ένα επιφανόμενο πού προσδιορίζεται από τίς άλλες τρείς δομές (δηλαδή δέν ύπάρχουν παράνομες και πελάτες αλλά μόνο γαιοκτήμονες και άκτήμονες). Σύμφωνα μέ την άλλη θεώρηση τό πελατειακό σύστημα διαμορφώνεται σέ κοινωνικούς σχηματισμούς όπου ή σχέση μεταξύ των άγροτών και των κυρίαρχων τάξεων παίρνει τη δυαδική μορφή της πελατείας. Και όπου ή εισαγωγή των κοινοβουλευτικών θεσμών πρίν από την άνάπτυξη του καπιταλισμού είχε σάν αποτέλεσμα νά δημιουργηθεί άναντιστοιχία μεταξύ ταξικών προσδιορισμών και πολιτικών πρακτικών.⁸ Άλλά, στους περιφερειακούς κοινωνικούς σχηματισμούς και μετά την επικράτηση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής (ΚΤΠ), ή κάθεται ένσωμάτωση της άγροτιάς δέν καταργείται. Γιατί αντίθετα από τούς κοινωνικούς σχηματισμούς της μητρόπολης, οι προκαπιταλιστικοί τρόποι παραγωγής δέν εξαφανίζονται μέ αποτέλεσμα οι μικροαστοι και οι άγρότες -τάξεις πού δέν προσδιορίζονται από τον ΚΤΠ- νά λειτουργούν σά στηρίγματα γιά τό κυρίαρχό συγκρότημα.¹⁰

Πρέπει όμως νά έντοπίσουμε ένα σημείο πού και οι δύο θεωρίες έχουν άγνοήσει, δηλαδή τη μελέτη της άγροτικής κοι-

νότητας σάν λειτουργικής θεσμικής μονάδας. Η παράλειψη αυτή μπορεί νά αποδοθεί στή λανθασμένη άντίληψη πού επικρατούσε γιά την κατάλυση κάθε άυτονομίας των κοινοτήτων μετά τό σχηματισμό του έλεύθερου ελληνικού κράτους. Έτσι άγνοήθηκε και τό πρόβλημα της μετάδωσης από μιά άγροτική κοινωνία, μέ κοινότητες όπου επικρατούσαν οι δυαδικές σχέσεις προστάτη-πελάτη, στό πελατειακό σύστημα πού θεσμοποιεί αυτές τίς σχέσεις μέ την κοινοβουλευτική εκπροσώπηση.¹¹ Οι ελληνικές άγροτικές κοινότητες λειτουργήσαν γιά μακρό χρονικό διάστημα χωρίς νά είναι ύποταγμένες σέ ένα γαιοκτήμονα, μέ σχετικά κλειστή οίκονομία και έκτελώντας όρισμένες στοιχειώδεις πολιτικές λειτουργίες. Στην περίοδο της Όθωμανικής Άυτοκρατορίας ή κορπορατίστικη δομή του κράτους επέτρεψε σέ όρισμένες περιοχές νά διατηρήσουν οι κοινότητες κάποια μορφή άυτοδιοίκησης, μέ τούς προεστούς σάν ενδιάμεσους μεταξύ της όθωμανικής έξουσίας και τοί χωριού.¹² Προτείνουμε εδώ σάν ύπόθεση εργασίας ότι ή ύπαρξη τέτοιων κοινοτήτων πού έκτελούσαν όρισμένες στοιχειώδεις

(ΕΕΠΕ, Έξάντας 1977): CORNELIOUS J. VERMEULEN, «Repressive Aspects in the Process of Outmigration», Άδημοσίευτη εργασία πού παρουσιάστηκε σέ Συνέδριο της IPSA στήν Άθήνα (Ιούνιος 1978) και Σ. ΔΑΜΙΑΝΑΚΟΣ Η. ΝΙΚΟΛΑΚΟ ΠΟΥΛΟΣ - Δ. ΨΥΧΟΠΟΥ, «Βεργίνα: γεωργικός έκσυχρονισμός και κοινωνικός μετασχηματισμός σ' ένα χωριό της Κεντρικής Μακεδονίας» (Έπιθεώρηση Κοινωνικών Έρευνών Τεύχος Ν. 33-34 1978). Γ. ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ «Λαϊκή δάση των κομμάτων και ταξικές άντιθέσεις στήν Ελλάδα του Μεσοπολέμου» Έπιθεώρηση Κοινωνικών Έρευνών τευχ. 28/1976.

3) Βλ. J.D. POWELL, όπ. παρ. Κ. LEGG, όπ. παρ.

4) Γιά παρόμοιες κριτικές βλ. LUCIANO L. CAUSI, «Anthropology and ideology the case of patronage in mediterranean societies, στό Critique of Anthropologie, 4-1 Φθινόπωρο 1975), L. GRAZIANO όπ.παρ. και Ν.ΜΟΥΖΕΛΗ, όπ.παρ.

5) Η πιο γνωστή μελέτη μ' αυτή την προοπτική είναι του Ε. BANFIELD, The Moral basis of a Backward Society (New York, Free Press, 1958).

6) Γιά παράδειγμα βλ. τη μαζική ύποστήριξη γιά τό Ίταλικό Κομμουνιστικό Κόμμα από την άγροτιά του Νότου στό διδύλο του S. TARROW, όπ. παρ. και τη μαζική προσχώρηση άγροτών στό ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Γιά τη συμμετοχή των άγροτών στό ΕΑΜ - ΕΛΑΣ βλ. Ρ. ΚΟΥΝΔΟΥΡΟΥ, Η άσφάλεια του καθεστώτος (Άθήνα, 1978 σελ. 134-136).

7) Γιά την πρώτη άποψη βλ. L.L. CAUSI, όπ.παρ. και γιά τη δεύτερη S. TARROW, όπ.παρ., Κ. ΤΣΟΥΚΑΛΑ, όπ. παρ. Ν. ΜΟΥΖΕΛΗ, όπ. παρ. L. GRAZIANO όπ.παρ.

8) Στίς περιοχές όπου κυριαρχούσαν τά άγροκτήματα π.χ. Σικελία, ή Θεσσαλία οι κολλήγοι είχαν πολύ μικρά άνταλλάγματα γιά την πολιτική τους ύποταγή στόν γαιοκτήμονα και τούς έπιστάτες του. Άλλά στίς περιοχές πού επικρατούσε ή μικροϊδιοκτησία οι άγρότες έπαιρναν περισσότερα άνταλλάγματα γιά την ψήφους τους.

9) Ν. ΜΟΥΖΕΛΗΣ όπ. παρ.

10) Ν. ΠΟΥΛΑΤΙΝΖΑΣ, Πολιτική έξουσία και κοινωνικές τάξεις Τομ. 2 Άθήνα Έκδόσεις Θεμέλιο 1975.

11) Σύμφωνα μέ τον WOLF μόνο στή Μεσόγειο οι κάθεται σχέσεις μεταξύ των άγροτικών κοινοτήτων και της ήγεσίας έπαιρναν τη δυαδική μορφή του προστάτη-πελάτη. Βλ. Ε. WOLF, Peasants, New Jersey, Prentice Hall, 19.

12) Βλ. Κ. ΚΑΡΑΒΙΔΑ, Δημοκρατία και άυτοδιοίκηση στήν Ελλάδα, Άθήνα 1928, και Σοσιαλισμός και κοινοτισμός, Άθήνα 1930 και J. PETROPOULOS, όπ. παρ.

πολιτικές λειτουργίες έπαιξε αποφασιστικό ρόλο στη διαμόρφωση του πελατειακού συστήματος¹³. 'Η έμμεση αντιπροσώπευση ήταν ξένη στην έμπειρία των κοινοτήτων όπως άλλωστε αί ή έννοια του συγκεντρωτικού κράτους. Γι' αυτό, και παρά ό γεγονός ότι υπήρχε ή λαϊκή συγκατάθεση για την υιοθέτηση ού κοινοβουλευτισμού σάν κατάφαση στη δυτικοποίηση της ώρας, δέν υπήρχε τό ύπόδαθο των κοινωνικών αγώνων πού ά έδινε ένα πιο ουσιαστικό περιεχόμενο στην κατάκτηση αυτή. 'Ετσι, παρά την εισαγωγή της καθολικής ψηφοφορίας, οι αγρότες έξακολούθησαν νά εκχωρούν την ψήφο τους στά τζάκια πού μονοπωλούσαν τώρα και την κοινοβουλευτική αντιπροσώπευση. Χωρίς νά άμφισβητούμε τό γεγονός ότι οι πολίτες έτειναν νά διαιωνίζουν τίς άνισότητες μεταξύ της ύπαιθρου αί των άστικών κέντρων, δέν πρέπει νά ύποτιμήσουμε και την ιδυναμία των άγροτικών πληθυσμών νά παρακολουθήσουν τίς κοινωνικές διαστάσεις στά ιδεολογικά προγράμματα των κομμάτων. Γι' αυτό και μέχρι τίς άρχές του 20ού αιώνα οι αγρότες καταφάσκουν μόνο στο έθνικό ζήτημα (Μεγάλη 'Ιδέα).

'Από τίς λίγες μελέτες¹⁴ πού έχουν γίνει στις άγροτικές κοινωνίες και από τη δική μου έρευνα προκύπτει ότι στά χωριά, ή μεταφορά των ταξικών αντιθέσεων στην πολιτική μποδιζόταν όχι μόνον από τους μηχανισμούς της οικονομικής αί πολιτικής ένσωμάτωσης, αλλά και από τη διαμόρφωση ματαξικών συμμαχιών, είτε στη βάση της κοινής καταγωγής, είτε στη βάση κοινοτικών συσπειρώσεων, είτε παραδοσιακών πολιτικών αντιπαραθέσεων πού είχαν χάσει πιά τό κοινωνικό τους ύπόδαθο.

'Ας δούμε όμως πώς αυτές οι θεωρίες έχουν χρησιμοποιηθεί για την άνάλυση του πελατειακού συστήματος στην 'Ελλάδα. Ζάτω από την έπίδραση της νεομαρξιστικής θεωρίας, ή πολιτική πελατεία έρμηνεύτηκε σά συνέπεια της οικονομικής και πολιτικής έξάρτησης της 'Ελλάδας από τίς μητροπόλεις πού κατά καιρούς έξάσκησαν ήγεμονία πάνω στη χώρα¹⁵. 'Αργότερα κάτω από την έπιρροή των άπόψεων του Γκράμσι, του Άλτουσερ και του Πουλαντζά, δόθηκε μεγαλύτερη έμφαση στό ρόλο του κράτους, πού ή παντοδυναμία του σέ σχέση μέ την κοινωνία των πολιτών» είχε σάν άποτέλεσμα τη μετατροπή της κοινοβουλευτικής εκπροσώπησης σέ πελατειακή σχέση. 'Όμως, ή ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός έξακολούθησε νά παρουσιάζει πελατειακά χαρακτηριστικά και μετά την επικράτηση του ΚΤΠ. 'Η άποδιαρθρωμένη άνάπτυξη του καπιταλισμού είχε σά συνέπεια νά διατηρηθεί ό άπλός έμπορευματικός τρόπος παραγωγής τόσο στη γεωργία όσο και στη βιοτεχνία. 'Ετσι ώστε αυτή ή μερίδα των λαϊκών τάξεων πού προσδιοριζόταν υπό τους μή καπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής —και ειδικά υπό τους αγρότες— νά ένσωματωθούν σέ πελατειακά δίκτυα¹⁶. 'Ο κράτος έξακολουθούσε νά παίζει ένα διπλό ρόλο, από τη μία μεριά του άποκλεισμού των λαϊκών τάξεων από την έξουσία, και από την άλλη της διαχείρισης της κρίσης πού αυτός ό άποκλεισμός προκαλεί. 'Ο κύριος μηχανισμός για την ένσωμάτωση των λαϊκών τάξεων ήταν ή κοινωνική κινητικότητα σάν άποτέλεσμα κυρίως των δεσμών μέ τά παροικιακά κέντρα του έξωτερικού είτε της πρόσβασης στους εκπαιδευτικούς και τους γραφειοκρατικούς κρατικούς μηχανισμούς¹⁷. Στη μεταπολεμική περίοδο, ή ίσχυροποίηση των καταπιεστικών μηχανισμών του κράτους σά συνέπεια του εμφύλιου, στάθηκε έμπόδιο στην

πολιτική κινητοποίηση των μαζών και ιδιαίτερα των άγροτών πού ένσωματώθηκαν ξανά στο πελατειακό σύστημα.

Τό άντικείμενο της δικής μου μελέτης είναι ό προσδιορισμός της πολιτικής πρακτικής των άγροτών από τό πελατειακό σύστημα, τονίζοντας ιδιαίτερα τη διατομή της πολιτικής μέ τη διαδικασία της πολιτικής και κοινωνικής ένσωμάτωσης στο έπίπεδο της κοινότητας. 'Η έρευνα βασίστηκε στη συγκριτική μελέτη δύο νομών, της Καβάλας και της Αίτωλοακαρνανίας, πού εκπροσωπούν δύο διαφορετικούς τύπους ένσωμάτωσης στο πελατειακό σύστημα. 'Η Αίτωλοακαρνανία (Α.Α.), είναι νομός αντιπροσωπευτικός της παλιάς 'Ελλάδας, όπου παραδοσιακά άναπτύχτηκε ό παλαιοκομματισμός και ή πελατειακή ένταξη ήταν πιο σταθερή. 'Η Καβάλα έπειδή άπελευθερώθηκε πολύ άργότερα, στη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων τό 1913, είναι ένας νομός πού ή ένσωμάτωσή του στάθηκε πολύ πιο άσταθής και έφήμερη. Γι' αυτό και ή συγκριτική μελέτη αυτών των δύο νομών θά μάς βοηθήσει νά άποκτήσουμε μία καλύτερη εικόνα για τίς πολιτικές πρακτικές των άγροτών στη μεταπολεμική περίοδο.

Θά παρουσιάσουμε πρώτα μία ιστορική έπισκόπηση της διασύνδεσης της άγροτικής δομής και του πελατειακού συστήματος στους δύο νομούς. Αυτή ή ιστορική προοπτική θά άναδείξει τους διαφορετικούς τύπους της πελατειακής ένσωμάτωσης. Ειδικότερα, θά ανάλυσουμε πώς στην περίοδο 1952—64 ή άναπαραγωγή του πελατειακού συστήματος προσδιόρισε την πολιτική πρακτική των άγροτών στους δύο νομούς. Στά πρώτα μεταπολεμικά χρόνια οι αγρότες ένσωματώθηκαν ξανά στις πελατείες των άστών πολιτικών. 'Αλλά οι ιστορικές διαφορές στον τύπο της ένσωμάτωσης έπηρέασαν σέ μεγάλο βαθμό και τίς αντιδράσεις τους στην αυξανόμενη περιθωριοποίησή τους στις άρχές του '60. Δηλαδή ενώ στην Καβάλα μία σημαντική μερίδα των άγροτών είχε από νωρίς τοποθετηθεί έξω από τό πελατειακό σύστημα, στην Α.Α. μόνο πολύ άργότερα και στά πλαίσια της πολιτικής κινητοποίησης του «'Ανένδοτου» υιοθέτησαν οι αγρότες πολιτικές πρακτικές περισσότερο σύμφωνες μέ τά κοινά τους συμφέροντα.

'Η άγροτική δομή στους δύο νομούς.

Πρίν ανάλυσουμε τη διαμόρφωση του πελατειακού συστήματος, πρέπει νά άσχοληθούμε μέ τη διαμόρφωση της άγροτι-

13) Βλ. Α. ΝΕΣΤΩΡΟΣ, «'Η πολιτική ώριμότητα των 'Ελλήνων» σελ. 244—45

14) Βλ. J. CAMBELL, Honour, Family and Patronage (Oxford, 1964) και C. VERMEULEN όπ. παρ. και Σ. ΔΑΜΙΑΝΑΚΟΣ όπ. παρ.

15) Κ. ΤΣΟΥΚΑΛΑ, 'Η ελληνική τραγωδία, 'Εκδόσεις, 'Ολκός, 'Αθήνα 1974 και Β. ΦΙΛΙΑ, Κοινωνία και έξουσία στην 'Ελλάδα, 'Εκδόσεις Β. Μακρυωνίτη 1974.

16) Βλ. Ν. ΜΟΥΖΕΛΗ, Νεοελληνική κοινωνία: όψεις ύπανάπτυξης, Κεφάλαια 5—7—8, 'Αθήνα 'Εκδόσεις 'Εξάντας, 1978, Κ. ΤΣΟΥΚΑΛΑ, όπ. παρ. Θεμέλιο 1977, Κ. ΒΕΡΓΟΠΟΥΛΟΥ, Τό άγροτικό ζήτημα στην 'Ελλάδα, 'Αθήνα 'Εξάντας 1975.

17) Για την άνάπτυξη του κρατικού μηχανισμού βλ. Κ. ΒΕΡΡΟΣ, The Role of the Public Bureaucracy in the Government and Politics of Contemporary Greece, 'Αδημοσίευτη διατριβή LSE. Καί για την κινητικότητα μέσω των εκπαιδευτικών μηχανισμών Κ. ΤΣΟΥΚΑΛΑ, όπ. παρ. 'Εξάντας 1975 και ΙΩΑΝΝΑ ΔΑΜΠΙΡΗ—ΔΗΜΑΚΗ, Προς μία κοινωνιολογία της ελληνικής έκπαίδευσης, 'Αθήνα 1974.

κής τους δομής δίνοντας μία συνοπτική περιγραφή της ιστορικής εξέλιξης των κυρίαρχων μορφών της ιδιοκτησίας και των παραγωγικών σχέσεων που επικρατούσαν σ' αυτές τις μορφές των αγροτικών εκμεταλλεύσεων. Καί έτσι θά προσδιορίσουμε και τη μορφή των ταξικών δομών και της κοινωνικής διαστρωμάτωσης στην Ύπαιθρο¹⁸. Θά πρέπει επίσης νά αναφερθούμε και στον ρόλο του κράτους που στάθηκε αποφασιστικός στη διαμόρφωση της αγροτικής δομής.

(α) Προκαπιταλιστική φάση 1830-60

Στην ελληνική γεωργία μετά την απελευθέρωση κυριαρχούν οι προκαπιταλιστικοί τρόποι παραγωγής. Παρατηρείται έμμονη στην κλειστή οικονομία ακόμη και σποραδικά φαινόμενα όπως στροφή προς την αυτοκατανάλωση και κοινότητων που είχαν ξεφύγει από την κλειστή οικονομία. Η μορφή της γαιοκτησίας που επικρατεί είναι διττή: 1) Η μικρή οικογενειακή ιδιοκτησία που επικρατεί στις περισσότερες περιοχές της Α-Α και στη Θάσο¹⁹ 2) Τά τοιφλίκια που επικρατούν σε όρισμένες από τις επαρχίες στην ενδοχώρα της Καβάλας, και σ' όρισμένες περιοχές της Α-Α.

Αυτές οι δύο διαφορετικές μορφές γαιοκτησίας που επικρατούν στους δύο νομούς διαμόρφωσαν και διαφορετικές μορφές ταξικής δομής στην Ύπαιθρο²⁰. Στις περιοχές που επικρατούσε η οικογενειακή μικροκαλλιέργεια οι διαφορές στην ιδιοκτησία της γης παρ' όλο που δεν ήταν πολύ μεγάλες ήταν αρκετές για νά θεμελιώσουν μία κοινωνική ιεράρχηση. Η διαστρωμάτωση λοιπόν στην Ύπαιθρο παίρνει την εξής μορφή: α) Μία άριστοκρατία γης που αποτελείται από προύχοντες. Αυτές οι οικογένειες των προεστών τόσο στην Α.Α. όσο και στη Θάσο λειτουργήσαν μέσα στα όρια της κοινότητας χωρίς νά επεκτείνουν τη δραστηριότητά τους στα άστικά κέντρα. β) Οι μεσαιοί και οι μικροί αγρότες και γ) Οι καλλιεργητές των νάνων κλήρων. Στην Α.Α οι περισσότεροι γεωργοί που ανήκαν στην τελευταία κατηγορία συνδύαζαν και την κτηνοτροφία, με αποτέλεσμα νά βρίσκονται σε καλύτερη οικονομική θέση απ' ό,τι η εκμετάλλευση των κτημάτων τους και μόνο θά τους απέδιδε.

Η κρατική πολιτική έπαιξε αποφασιστικό ρόλο στη διατήρηση της μικροϊδιοκτησίας στην Α.Α. όπως και στην υπόλοιπη Ελλάδα, γιατί μετά την απελευθέρωση πέρασαν στην κατοχή του ελληνικού κράτους όλα τα κτήματα που άφησαν οι Τούρκοι. Παρ' όλες τις πιέσεις προς τη διοίκηση από την πλευρά των προκρίτων δεν προχώρησε στον εκπλειστηριασμό αυτών των κτημάτων αλλά τὰ νοίκιαζε στους καλλιεργητές²¹. Χωρίς αυτό νά σημαίνει ότι στη διανομή των κτημάτων δεν ευνόηθηκαν τόσο οι ντόπιοι όπλαρχηγοί όσο και οι Σουλιώτες σε βάρος των άπλων αγροτών.

Στη φάση αυτή έχουμε τό σχηματισμό του πελατειακού συστήματος. Στο σχηματισμό της πολιτικής ήγεσίας έπαιξε ουσιαστικό ρόλο η διατήρηση των έθνικών γαιών γιατί σήμανε και τη στροφή των τζακιών από την περιφέρεια στην κατόληψη αξιωμάτων στον κρατικό μηχανισμό που τους επέτρεπε νά ιδιοποιούνται έμμεσα τό αγροτικό υπερπρόϊόν. Οι οικογένειες των όπλαρχηγών και προεστών από την Α.Α. λόγω της στρατιωτικής παράδοσης της περιοχής κατέλαβαν σημαντικά αξιώματα στη διοίκηση του στρατού και του στόλου. Άλλά και στο

σχηματισμό της πολιτικής ήγεσίας ή συμμετοχή τους τους έξασφαλίζει σημαντική εκπροσώπηση σ' όλα τὰ επίπεδα²². Η ένιςχυση όμως της πολιτικής ήγεσίας δεν είχε κανένα θετικό αντίκτυπο στην περιφέρεια. «Η προστασία αποτελούσε τη βασική έκφραση της πολιτικής πρακτικής... Αυτή ή τυποποίηση των πολιτικών σχέσεων υπήρξε για πολύ καιρό ό αποφασιστικός παράγοντας που έμπόδισε τους αγροτικούς πληθυσμούς νά οργανωθούν πολιτικά και νά άποχτήσουν ουσιαστική παρουσία επηρεάζοντας άμεσα τις πολιτικές ισορροπίες». Οι μικροί και μεσαιοί χωρικοί λειτουργούσαν δορυφορικά άπέναντι στα τζάκια με αντίλλαγμα έξυπηρετήσεις στα πλαίσια της κοινότητας από τους συγγενικούς κλάδους των τζακιών που λειτουργούν σαν κομματάρες των κλάδων που έχουν μεταφερθεί στην Άθήνα.

Στην Καβάλα, που παρέμεινε κάτω από την όθωμανική κυριαρχία, ή εισαγωγή του *tansimat* επιδείνωσε την κατάσταση των αγροτικών πληθυσμών. Με εξαίρεση τη Θάσο, που έχοντας περάσει στην αλγυπτιακή κυριαρχία βρίσκταν σε προνομιοϋχο θέση για νά διαπραγματευτεί με τις αλγυπτιακές άρχές την άπαλλαγή από καινούριες φορολογικές επιβαρύνσεις. Η πολιτική όπως και στην προεπαναστατική Α.Α. καθοριζόταν από τις διαμάχες μεταξύ των προεστών για την εξασφάλιση αξιωμάτων-προνομίων που θά μπορούσαν νά τους άποφέρουν μεγαλύτερα όφέλη²³.

(β) Η διείσδυση της χρηματικής οικονομίας στη γεωργία των δύο νομών 1860-1920.

Η στροφή των μικροκαλλιεργητών της Α.Α. στις έμπορευματικές καλλιέργειες άρχίζει στα μέσα του 19ου αιώνα και επιτείνεται μεταξύ 1850-60. Οι καλλιέργειες που υιοθετούνται είναι κυρίως του καπνού στην Τριχωνίδα και τό Μεσολόγγι²⁴.

Θά πρέπει όμως νά τονίσουμε ότι αυτές οι ειδικεύσεις γίνονται στα πλαίσια της ήμιαυτάρκειας, γιατί οι μικροκαλλιεργητές καλλιεργούν και άλλα είδη για αυτοκατανάλωση ή γι' ανταλλαγές στα πλαίσια της κοινότητας. Στην Καβάλα οι έμπο-

18) R. STEVENHAGEN, *Social classes in Agrarian Societies* (Anchor Books, New York, 1975 σελ. 67).

19) Βλ. Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Thassos, son histoire son administration*, 1453-1912, Paris 1953, σελ. 61

20) Για μία ανάλυση της σχέσης μεταξύ του τύπου της αγροτικής εκμετάλλευσης και της ταξικής δομής, βλ. Α. STINCHCOMBE «Agricultural Enterprise and Rural class relations» στο *Class, Status and Power* των S. LIPSET και R. BENDIT.

21) Για τις προσπάθειες των κοτσαμπάσηδων και όπλαρχηγών νά ιδιοποιηθούν τις έθνικές γαίες βλ. Α. ΣΙΑΕΡΙΣ, «Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξσα εκατονταετία, Άθήνα, 1932 σελ. 12-13, 149-151, 1833-1933.

22) Αίτωλοακαρνάνες πολιτικοί σαν τον Χαρίλαο Τρικούπη, τον Έπαμεινώνδα Δεληγιώργη, έπαιξαν ήγετικό ρόλο στην πολιτική ζωή του τόπου.

23) Στη Θάσο είχαν διαμορφωθεί δύο αντίπαλες πολιτικές μερίδες. Η μία κάτω από την ήγεσία του Δημήτρη Χατζηκωνσταντινίδη που ήταν και Πρόεδρος της Θάσου και ή άλλη κάτω από την ήγεσία του εξαδέλφου του Δημήτρη Χατζηγιαξή. Βλ. Α. Βακαλόπουλος *οπ. παρ.* σελ. 49.

24) Βλ. Χ. Ευελπίδη, ή γεωργία της Ελλάδος, Άθήνα 1944, σελ. 53.

ρευματικές καλλιέργειες περιορίζονται στη Θάσο -έλιές- και σέ όρισμένα χωριά στην ενδοχώρα της Καβάλας - καπνός. Σ' αυτή την περίοδο άρχίζει καί ή ανάπτυξη του 'Αγρινίου καί της Καβάλας πού έξελίσσονται σέ κέντρα έπεξεργασίας καί έμπορίου καπνού. 'Η άποτυχία τών άλλων αστικών κέντρων της Α.Α. νά αναπτυχθούν όφειλεται στη άδυναμία τους νά επεκτείνουν την έμπορική τους δραστηριότητα πέρα από τη στενή ενδοχώρα της έπαρχίας τους. Π.χ. τό Μεσολόγγι, παρά την επέκταση της σιδηροδρομικής γραμμής, δέν κατόρθωσε νά αναπτύξει τό έσωτερικό έμπόριο καί παρά την προνομιακή του μεταχείριση από τη διοίκηση άρχίζει νά παρακμάζει²⁵.

'Η δυϊκή μορφή γαιοκτησίας διατηρείται καί σ' αυτή την περίοδο. Στην Καβάλα, καί μετά την προσάρτησή της στην 'Ελλάδα τό 1913, διατηρήθηκαν τά τσιφλίκια, μέχρι τό 1917 πού άρχισε ή διανομή τους²⁶. Στά κολληγικά χωριά της Καβάλας υπήρχαν μεγάλες άνισότητες μεταξύ του γαιοκτήμονα καί τών άγρομισθωτών. 'Αλλά ή διαμόρφωση όριζόντιων συμμαχιών μεταξύ τών κολλήγων ενάντια στους μπέηδες έμποδιζόταν από την άλληλεγγύη τών 'Οθωμανών καί την αντίθεση μεταξύ τών 'Οθωμανών καί Χριστιανών κολλήγων.

Σ' αυτή τη φάση ή πολιτική χαρακτηρίζεται από τη συγκεντροποίηση του πελατειακού συστήματος. 'Η διείσδυση της χρηματικής οίκονομίας καί ή συγκεντροποίηση του κράτους είχαν σά συνέπεια άλλαγές στη μορφή της πελατειακής ένσωμάτωσης. 'Η ανάπτυξη όρισμένων μεταπρατικών πόλεων σάν τό 'Αγρίνιο, έφερε τόν άνταγωνισμό μεταξύ τών παραδοσιακών πολιτικών καί μιās καινούριας τάξης από έπιστήμονες καί έμπορους. Μέ τίς ευρύτερες άνακατατάξεις πού έγιναν στη χώρα μετά τό 1909, όρισμένοι άπ' αυτούς τούς νέους πολιτικούς κατόρθωσαν νά εκλεγούν στη Βουλή²⁷. 'Αλλά ή συγκεντροποίηση στον έλεγχο του πελατειακού συστήματος από την πολιτική ήγεσία έφερε συγχρόνως καί τη μείωση της αύτο-

25) Βλ. Μεγάλη 'Ελληνική 'Εγκυκλοπαίδεια Πυρσού Τόμος 16ος σελ. 949-52.

26) Για την 'Αγροτική Μεταρρύθμιση Βλ. Γ. ΣΕΒΒΑΚΗ καί Κ. ΠΕΡΤΟΥΝΖΗ «The Agricultural Policy of Greece» στό Agricultural Systems of Middle Europe, 'Εκδ. O. S. Morgan, New York, 1933.

27) Για την άνανέωση της πολιτικής ήγεσίας μέ τη δημιουργία του ΚΦ. Βλ. KEITH LEGG όπ. παρ. σελ. 299-300.

νομίας των βουλευτών που είχαν πλέον πολύ μεγαλύτερη εξάρτηση από το κόμμα.

Η ανανέωση της πολιτικής ηγεσίας του νομού με τη δημιουργία του Κόμματος των Φιλελευθέρων (Κ.Φ.) ήταν μία έμπρακτη απόδειξη της αντίδρασης του αγροτικού στοιχείου ενάντια στον παλαιοκομματισμό που τον θεώρησε υπεύθυνο για την οικονομική και κοινωνική του εξαθλίωση²⁸. Η δύναμη όμως των πελατειακών εξαρτήσεων είναι τέτοια ώστε ο αγροτικός πληθυσμός νέ μεταστραφεί στο αντιβενιζελικό στρατόπεδο.

Στην Καβάλα έχουμε την ενίσχυση της εμπορικής τάξης της πόλης όπου κυριαρχεί το ελληνικό στοιχείο. Ένώ στη Θάσο, οι εσωτερικές διαμάχες μεταξύ των προεστών είχαν σαν αποτέλεσμα να καταργηθούν οι θεσμοί της τοπικής αυτοδιοίκησης και να επιδιώξει ο πληθυσμός να ξαναυπαχθεί στην οθωμανική διοίκηση.

(γ) *Η κοινωνική ενσωμάτωση της ελληνικής γεωργίας 1922 ως σήμερα.*

Η απαλλοτρίωση των τσιφλικιών εξομοίωσε τη μορφή γαιοκτησίας στους δύο νομούς και έφερε την επικράτηση του απλού εμπορευματικού τρόπου παραγωγής (ΑΕΤΠ). Η διάδοση όμως των εμπορευματικών καλλιεργειών και η διείσδυση του τραπεζικού συστήματος ακολούθησαν διαφορετικούς ρυθμούς. Στην Καβάλα η κατάλυση των τσιφλικιών και ο αγροτικός έποικισμός των προσφύγων επιτάχυναν τη διάδοση των εμπορευματικών καλλιεργειών, όπως ο καπνός, τ' αμπέλια κλπ. Συγχρόνως η χρέωση των προσφύγων και η αναγκαστική τους συμμετοχή στους αγροτικούς συνεταιρισμούς επιτάχυνε τη διείσδυση του τραπεζικού κεφάλαιου στην αγροτική οικονομία. Γρήγορα οι πρόσφυγες καλλιεργητές δρέθηκαν καταχρεωμένοι και για να επιδιώσουν σαν παραγωγικές μονάδες αναγκάστηκαν να έντατικοποιήσουν την εργασία τους και να υιοθετήσουν σύγχρονες μεθόδους καλλιέργειας²⁹.

Οι διαφορές αυτές είχαν σα συνέπεια να πάρει διαφορετική μορφή η κοινωνική ιεράρχηση στην ύπαιθρο των δύο νομών. Στην Α.Α., στις επαρχίες με παλιά εξειδίκευση στις εμπορευματικές καλλιέργειες, αναπτύσσονται έντονες ανισότητες, αλλά συγχρόνως παρατηρείται και κοινωνική κινητικότητα. Ένώ στις επαρχίες που παραμένουν ακόμη κάτω από το καθεστώς της κλειστής οικονομίας όπως ο Βάλτος και η Ναυπακτία, διατηρούνται οι παραδοσιακές ανισότητες και η κοινωνική κινητικότητα είναι πολύ περιορισμένη³⁰. Στην Καβάλα, στις επαρχίες που έχουν πρόσφατα έποικιστεί από τους πρόσφυγες και εξειδικευτεί στις επαγγελματικές καλλιέργειες, διαμορφώνεται μία ισοπεδωμένη κοινωνική ιεράρχηση. Στην επαρχία Παγγαίου όμως, στις κοινότητες των γηγενών, δημιουργούνται πιά έντονες ανισότητες καθώς οι πρώην κοτζαμπάσηδες κατορθώνουν να αποσπάσουν μεγαλύτερους κλήρους και να διατηρήσουν την επιρροή τους πάνω στους γηγενείς χωρικούς.

Σ' αυτή τη φάση η πολιτική χαρακτηρίζεται από την έμπέδωση του πελατειακού συστήματος, καθώς οι δύο μεγάλες αστικές παρατάξεις επιτυγχάνουν την πλήρη ενσωμάτωση των αγροτικών πληθυσμών, που παρά την αυξανόμενη οικονομική τους δυσπραγία δεν αντιδρούν συλλογικά. Και δεν οργανώνον-

ται σ' έναν αυτόνομο μαζικό φορέα. Στους δύο νομούς, η διαφορετική μορφή της ανάπτυξης του καπιταλισμού, αλλά κυρίως και η χρονική διαφορά στην ένταξη στο πελατειακό σύστημα διαμορφώνουν ένα διαφορετικό συσχετισμό δυνάμεων. Στην Καβάλα οι πρόσφυγες αγρότες προσχωρούν μαζικά στο ΚΦ που είναι και ο βασικός φορέας της αγροτικής μεταρρύθμισης και συμμαχούν με την αστική και τις μικροαστικές τάξεις. Σ' αυτούς αντιπαρατίθεται το βιομηχανικό προλεταριάτο και ειδικά οι καπνεργάτες που ψηφίζουν ΚΚΕ, μαζί με ένα μικρό αριθμό αγροτών από το Παγγαίο και τη Θάσο. Τα αντιβενιζελικά στρώματα είναι κυρίως συγκεντρωμένα μεταξύ των γηγενών του Παγγαίου^{30α}. Στην Α.Α. οι πολιτικές πρακτικές των αγροτών εξακολουθούν να προσδιορίζονται κυρίως από τις πελατειακές τους εξαρτήσεις. Η επιρροή του ΚΚ περιορίζεται μόνο μεταξύ των καπνεργατών του Άγρινιου χωρίς διακλαδώσεις στην ύπαιθρο³¹.

Η αγροτική δομή στους δύο νομούς στη μεταπολεμική περίοδο

Μεταπολεμικά, η διαδικασία της κοινωνικής ενσωμάτωσης και στους δύο νομούς επιταχύνθηκε με αποτέλεσμα την επιτάχυνση της περιθωριοποίησης των αγροτικών πληθυσμών. Ειδικά μάλιστα η ειδίκευσή τους σε ποικιλίες πολυτελείας που η ζήτησή τους μειώθηκε μεταπολεμικά επέσπευσε την οικονομική κρίση. Η δυσμενής συγκυρία για τα ανατολικά καπνά και η διαμόρφωση ισχυρών μονοπωλίων στη διεθνή καπνοβιομηχανία είχαν σα συνέπεια τη δημιουργία μονοφωνιστικών τάσεων στη ζήτηση³². Η Καβάλα έπαιξε πιά να είναι το σημαντικότερο λιμάνι για την εξαγωγή καπνών στη Μακεδονία και οι εξαγωγείς της μετατράπηκαν σε παραγγελιοδόχους των ξένων

28) Η ανανέωση της Κοινοβουλευτικής εκπροσώπησης στην Α.Α. παίρνει σημαντικές διαστάσεις στις δύο Αναθεωρητικές Βουλές. Στη Β. Αναθεωρητική 16 από τους βουλευτές του Νομού (24) εκλέγονται για πρώτη φορά. Και από τους άλλους 8, πέντε είχαν εκλεγεί για πρώτη φορά στην Α. Αναθεωρητική και μόνον τρεις σε προηγούμενες Βουλές. Για περισσότερα στοιχεία βλ. Μ. ΚΟΜΝΗΝΟΥ, Το κρατικό πελατειακό σύστημα στην Αιτωλοακαρνανία και την Καβάλα, 1952-1964. Κεφ. 2, 'Αθηνοσύντη Διδακτορική Διατριβή.

29) Για την έννοια της κοινωνικής ενσωμάτωσης βλ. Κ. Βεργόπουλος *οπ. παρ.* Για την έντατικοποίηση της καλλιέργειας βλ. J. ANCEL La Macédonie: étude de colonisation contemporaine, Delagrave, Paris, 1930.

30) Για την οικονομική κατάσταση των επαρχιών Βάλτου και Ναυπακτίας στην περίοδο του μεσοπολέμου βλ. Μεγάλη 'Ελληνική 'Εγκυκλοπαίδεια *οπ. παρ.* Τόμος 6ος σελ. 607 και Τόμος 18ος σελ. 99.

30α) Για μία ανάλυση των πολιτικών συμμαχιών κατά το μεσοπόλεμο βλ. Μ. ΚΟΜΝΗΝΟΥ, Η διαμόρφωση της πολιτικής ταυτότητας της Καβάλας «'Αντί» Νο. 113 Δ/βριος 1978.

31) Στις εκλογές του 1936 το ΚΚΕ πέφτει 10% στο Άγρινο και 3% στο Μεσολόγγι. Στις κοινότητες αυτών των επαρχιών παίρνει 0,3 και 1,7% αντίστοιχα. Στην επαρχία Βονίτσης 1,92% και στην επαρχία Βάλτου 0,95%.

32) Στην Ελλάδα οκτώ επιχειρήσεις απορροφούσαν το 75% του συνολικού εξαγωγικού έμπορου και διαμόρφωναν τις τιμές στις αγορές της Δυτικής Γερμανίας και των ΗΠΑ για τα καπνά. βλ. Ι. ΚΟΥΤΣΟΓΙΑΝΝΗ-ΚΟΚΚΟΒΑ, An Econometric Study of the Leaf Tobacco market in Greece, σελ. 133-34.

εταιρειών. Οι τιμές των καπνών ακολουθούν καθοδική τάση μεταξύ 1954–59. Ένώ η παρέμβαση του κράτους επιτρέπει στους εξαγωγείς να πραγματοποιούν πολύ ύψηλά κέρδη στα κεφάλαια που επένδυναν³³.

Στήν Α.Α., η παραγωγή καπνού προοριζόταν κυρίως για την εσωτερική αγορά. Οι ελληνικές βιομηχανίες καπνού πραγματοποίησαν μέσα στη 10ετία του 1960 τά υψηλότερα ποσοστά κέρδους στο σύνολο της ελληνικής βιομηχανίας, ενώ κατείχαν την τελευταία θέση σε όγκο επενδύσεων. Το κράτος, παρ' όλο που χρηματοδοτούσε τους καπνοβιομήχανους, δεν παρεμβαίνει ρυθμιστικά στην αγορά του καπνού παρά μόνο σε περιπτώσεις υπερπαραγωγής, για να κοινωνικοποιήσει τις ζημιές. Ειδικά μάλιστα στην Α.Α., όπου το συνεταιριστικό κίνημα ήταν κάτω από τον έλεγχο της δεξιάς μέχρι τις αρχές του '60 δεν εμπαινε κανένα σχεδόν εμπόδιο στις μεθοδεύσεις των καπνοβιομήχανων.

Η αύξουσα περιθωριοποίηση των αγροτικών πληθυσμών είχε σαν αποτέλεσμα ή μετανάστευση του αγροτικού πληθυσμού να πάρει στη 10ετία του '60 τις διαστάσεις μιάς αγροτικής εξόδου. Προηγείται στη μετανάστευση ή Καβάλα, που οι αγροτικοί της πληθυσμοί ακολουθήσαν με κάποια καθυστέρηση το προλεταριάτο στο δρόμο για την ξενιτιά³⁴. Η Θάσος ακολουθεί τελευταία το μεταναστευτικό ρεύμα παρά το γεγονός ότι οι οικονομικές συνθήκες στο νησί έχουν χειροτερέψει. Καθυστερηση που προβληματίζει τον μελετητή και μπορεί να αποδοθεί όπως και για την Α.Α. σε κάποια επιβίωση του κοινοτικού συστήματος που συγκρατεί τον αγροτικό πληθυσμό.

Αυτή η αγροτική δομή βοηθάει στην αναπαραγωγή της οικονομικής και πολιτικής εξάρτησης των αγροτών. Η μικρή ιδιοκτησία και ο έντονος συναγωνισμός μεταξύ των οικογενειών για την εξασφάλιση πόρων και προσβάσεων διευκολύνει την αποδοχή της άρχουσας ιδεολογίας, με αποτέλεσμα οι αγροτικοί πληθυσμοί να λειτουργούν συχνά σά στηρίγματα του κυρίαρχου συγκροτήματος. Άλλα δεν πρέπει να ξεχνάμε την καταλυτική επιρροή που είχε για την αναπαραγωγή αυτής της ιδεολογίας ή μαζική συμμετοχή των αγροτών στην αντίσταση και στον εμφύλιο στην άριστερά. Ειδικά μάλιστα στην Α.Α., ή ριζοσπαστικοποίηση μιάς σημαντικής μερίδας του αγροτικού πληθυσμού ήταν συνέπεια της μαζικής προσχώρησης των αγροτών στο ΕΑΜ–ΕΛΑΣ στη διάρκεια της αντίστασης. Επίσης στην Καβάλα ή δραστηριότητα του ΕΛΑΣ διέυρνε την άπληξη της άριστεράς σε σχέση με το προπολεμικό ΚΚΕ. Η ένισχυση όμως των καταπιεστικών κρατικών μηχανισμών σά συνέπεια του εμφύλιου, είχε σαν αποτέλεσμα να περιοριστεί σημαντικά ή και να ανατραπεί αυτή ή διαδικασία της ριζοσπαστικοποίησης.

Οι μηχανισμοί της πελατειακής ενσωμάτωσης των αγροτών.

Στους δύο νομούς ή στρατηγική που υιοθέτησαν τά άστικά κόμματα για να επανεντάξουν τους αγροτικούς πληθυσμούς στο πελατειακό σύστημα ήταν ένας συνδυασμός ρουσφετολογίας και καταπίεσης. Η εξάρτηση των αγροτικών πληθυσμών από τό κράτος διευκόλυνε την προσχώρησή τους σά πελατεια-

κά δίκτυα που λειτουργήσαν σαν οι κυρίως δίαυλοι για τη διανομή κρατικών παροχών και διορισμών. Οι διαφορές στη σταθερότητα της ενσωμάτωσης των δύο νομών στο πελατειακό σύστημα σ' αυτή την περίοδο εξηγούνται από τό διαφορετικό τύπο ενσωμάτωσης στο πελατειακό σύστημα, τη διαφορετική δομή της οικονομίας τους και την επιβίωση του κοινοτικού συστήματος.

Η μακροχρόνια παραμονή της δεξιάς στην εξουσία της επέτρεψε να επωφεληθεί από την οικονομική ανάπτυξη και να διευρύνει τό πελατειακό της κύκλωμα. Η κομματική της όργανωση αναπτύχθηκε σε παρασιτική συμβίωση με τόν κρατικό μηχανισμό που λειτουργούσε έτσι που να ικανοποιεί τά άτομικά αίτήματα των όπαδών της και να επιβάλλει κυρώσεις στους αντίπαλους. Στο έπίπεδο του νομού, ή νομαρχία και τά τοπικά ύποκαταστήματα των δημόσιων ύπηρεσιών και όργανισμων και ή ΑΤΕ λειτουργούσαν με κομματικά κριτήρια. Άλλά και τό συνδικαλιστικό κίνημα και τό συνεταιριστικό χειραγωγούνται από τό κράτος και περνούν και αυτά κάτω από τόν έλεγχο της δεξιάς. Τά τοπικά παραρτήματα της χωροφυλακής είχαν σαν κύριο στόχο να παρεμποδίζουν ή συνδικαλιστική και πολιτική δραστηριότητα της άριστεράς³⁵. Έτσι, παρά τό γεγονός ότι στην Α.Α. κατά ή διάρκεια της αντίστασης, άλλά και στην Καβάλα, προπολεμικά και στη διάρκεια της αντίστασης, είχε σημαντική επιρροή στόν αγροτικό πληθυσμό ή άριστερά, μεταπολεμικά ή παρουσία της στην ύπαιθρο περιθωριοποιήθηκε.

Στήν Α.Α., ή ένταξη στο πελατειακό σύστημα ήταν πιό σταθερή, τόσο λόγω της παραδοσιακής της ενσωμάτωσης όσο και της περιορισμένης ανάπτυξης των καπιταλιστικών σχέσεων στο νομό. Η πόλωση του εμφύλιου είχε σαν αποτέλεσμα την επαναδραστηριοποίηση του πελατειακού συστήματος και την ένισχυση της δεξιάς και των πιό συντηρητικών τάσεων του κέντρου (βλ. πίνακα 5).

Η Α.Α. παρακολούθησε ή ραγδαία οικονομική ανάπτυξη της χώρας χωρίς να κατορθώσει να αποσπάσει σημαντικούς πόρους για ή δική της ανάπτυξη. Αντίθετα, όπως έχουμε ήδη έπισημάνει, στην ανάλυση της αγροτικής δομής διενεργείται μιά μεταφορά πόρων από ή γεωργία αυτής της περιφέρειας πρός τόν άστικό βιομηχανικό τομέα. Έτσι παρ' όλο που οι πολιτικοί της περιφέρειας αυτής είχαν από νωρίς προσβάσεις στην κρατική εξουσία δεν κατάρθωσαν να εξασφαλίσουν πιστώσεις για την οικονομική ανάπτυξη του νομού. Κυρίως δεν κατάρθωσαν να ανατρέψουν άκόμη και στην περίπτωση που

33) Τό περιθώριο κέρδους που άφηναν οι ξένες Έταιρίες στους Έλληνες εξαγωγείς κυμαινόταν από 4–7% άλλά με ή χρηματοδότηση του Κράτους πού έφτανε τά 85% τό ποσοστό κέρδους πάνω σά δικά τους κεφάλαια έφτανε τό 20–25% *ibid.* σελ. 138.

34) Βλ. Ρ. PECHOUX «Les problèmes du travail et de l'emploi dans une ville de province en Grèce: L' exemple de Kavala, Revue de Géographie de Lyon, vol. 41 NO 4 1966.

35. Η δραστηριοποίηση των μηχανισμών καταστολής έγινε ιδιαίτερα φανερή στις εκλογές του 1961. Στοιχεία για τούς δύο Νομούς από κατάθεση Θ. Λυμοερίδη σά Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής 30/1/61 και για την Αιτωλοακαρνανία Βλ. Ενστάσεις στο Έκλογόδικείο Κ. Πετρόπουλου. Άθωνάσιου Κακογιάννη και Ά. Άκριδα.

άνηκαν σέ κομματικούς φορείς πού τό επεδίωξαν τήν ύπαγωγή τής γεωργίας* στήν καπνοβιομηχανία πού επέτεινε τήν οικονομική κρίση στό νομό. Έπωφελήθηκαν όμως από τήν παραμονή τους στήν έξουσία γιά νά δημιουργήσουν εξερίσματα στήν κρατική γραφειοκρατία πού τούς επέτρεπαν νά ξευπηρετούν τά άτομικά αίτήματα τών ψηφοφόρων τους. Οί βουλευτές τής δεξιᾶς καί τών κεντρώων κομμάτων, πού κατέλαβαν ύπουργικά αξιώματα στίς πρώτες μετακατοχικές κυβερνήσεις, λειτούργησαν παρασιτικά στόν κρατικό μηχανισμό καί δημιούργησαν σταθερά πελατειακά δίκτυα πού τούς επέτρεψαν νά κυριαρχήσουν στήν πολιτική ζωή τοῦ νομοῦ μέχρι τίς τελευταίες ἐκλογές τοῦ 1964 πρίν από τήν ἐπιβολή τής δικτατορίας³⁶.

Ἡ ἀνάλυση τής κατανομῆς τών σταυρῶν προτίμησης τών ὑποψήφιων τών ἀστικών κομμάτων στήν Α.Α. εἰκονογραφεί τήν πελατεία σάν ἐκλογικό φέουδο. Οί βουλευτές καί πολιτευόμενοι εἶχαν τή δύναμή τους συγκεντρωμένη στά σαφῶς καθωρισμένα γεωγραφικά ὅρια τών ἐπαρχιῶν. (Χάρτες 1,2 Πίνακες 1,2). Αὐτό εἶναι μιά ἐνδειξη ὅτι τά ἀστικά κόμματα στήν ὑπαιθρο κινητοποιοῦσαν τούς ψηφοφόρους τους ὄχι μέ ὀρίζοντιες μαζικές ὁργανώσεις ἀλλά γύρω ἀπό μικρές ὁργανικές ἐνότητες ὅπως ἡ οἰκογένεια, ἡ κοινότητα κλπ. πού σχημάτιζαν τά πελατειακά δίκτυα. Ἡ ἐπαρχία ἀποτελοῦσε τή βάση τής πελατείας καί ἀπό κεῖ οἱ ὑποψήφιοι ἐξακτινώνονται καί στόν ὑπόλοιπο νομό. Οἱ διαφορές μεταξύ τών ἐπαρχιῶν καθορίζουν καί τόν τύπο τής πελατειακῆς ἐνσωμάτωσης. Π.χ. ἡ Τριχωνίδα καί τό Μεσολόγγι, ἐπαρχίες ἔντονα ἐμπορευματικές μέ μεγάλα ἀστικά κέντρα καί δημογραφική εὐρωστία, ἦταν καί οἱ περισσότερο ἀνταγωνιστικές. Ἀπό τίς καθαρά ἀγροτικές ἐπαρχίες πῶς ἀνταγωνιστική εἶναι ἡ Βόνιτσα ἐνῶ ὁ Βάλτος καί ἡ Ναυπακτία, ἐπαρχίες καθυστερημένες ὀρεινές καί μέ δημογραφική καχεξία, ἀποτελοῦν τή βάση τών πῶς σταθερῶν πελατειῶν στό Νομό³⁷.

Ἡ πελατειακή ἐνσωμάτωση τής Καβάλας πού γίνεται μέ μεγάλη καθυστέρηση ἦταν ἀσταθής καί ἐφήμερη μέ ἀποτελεσμα μιά σημαντική παρουσία τής ἀριστεράς καί τών ρεζορπαστικῶν τάσεων τοῦ κέντρου (βλ. πίνακα 5). Ἡ μεταπολεμική οικονομική κρίση πού ἐπληξε ἰδιαίτερα τούς καπνοπαραγωγούς καί ἡ κατάλυση τών παραδοσιακῶν δεσμῶν μεταξύ τών προσφύγων καί τής φιλελεύθερης παράταξης ἔκανε πολλές ἀγροτικές οἰκογένειες διαθέσιμες γιά νά ἐνταχθοῦν στά πελατειακά δίκτυα. Ἀπ' αὐτή τή διαθεσιμότητα τοῦ ἀγροτικοῦ πληθυσμοῦ ἐπωφελήθηκε κυρίως ἡ δεξιά πού μέχρι τό 1952 δέν εἶχε ἐρείσματα στό νομό οὔτε στίς ἀστικές οὔτε στίς λαϊκές τάξεις. Ἡ δεξιά ἀφοῦ ἐκμεταλλεύτηκε τήν καπνική κρίση γιά νά ἀποπροσανατολίσει τούς ἀγρότες, κατόρθωσε νά ἐντάξει μιά σημαντική μερίδα στά πελατειακά δίκτυα τών βουλευτῶν τής. Οἱ παλαιοκομματικές μέθοδοι μεταφυτεύτηκαν καί στήν Καβάλα ἰδιαίτερα μετά τό 1956 καί τήν ἀνοδο στήν ἐξουσία ἐνός πρωθυπουργοῦ πού καταγόταν ἀπό τήν Μακεδονία³⁸. Ἡ μονοπώληση τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ ἀπό τούς πολιτικούς τής παλιάς Ἑλλάδας ἔφτασε στό τέλος τής. Κι' ἔτσι δόθηκε ἡ εὐκαιρία σέ πολιτικούς τής δεξιᾶς ὅπως αὐτῶν τής Καβάλας, πού εἶτε ὑπουργοποιήθηκαν εἶτε κατέλαβαν στρατηγικά αξιώματα στόν κρατικό μηχανισμό νά δημιουργήσουν σταθερές πελατείες³⁹.

Οἱ πελατείες στήν Καβάλα ἔχουν διαφορετική μορφή ἀπ'

ὅ,τι στήν Α.Α., γιατί δέν ἀποτελοῦν τήν ὁργανική μετεξέλιξη παραδοσιακῶν προσωπικῶν κομμάτων. Ἡ διαμόρφωση τών περισσότερων ἔγινε μετά τή μαζική ἐγκατάσταση τών προσφύγων καί γι' αὐτό τή βάση τους ἀποτελοῦν προσφυγικές ὁμάδες κατεσπαρμένες σέ δύο ἢ περισσότερες ἐπαρχίες. Γι' αὐτό καί οἱ περισσότερες πελατείες στήν Καβάλα δέν ἔχουν σά βάση τους μία ἀλλά περισσότερες ἐπαρχίες. (βλ. Πίνακες 3, 4 χάρτες 3, 4). Ἡ διαδικασία τοῦ σχηματισμοῦ τών πελατειῶν στήν Καβάλα εἶναι ἡ ἀντίστροφη ἀπό τήν Α.Α. Δηλαδή ἐνῶ στήν τελευταία οἱ πελατείες προϋπήρχαν τών κομμάτων, στήν πρώτη καί κυρίως στίς προσφυγικές ἐπαρχίες τά κόμματα προϋπάρχουν τών πελατειῶν. Γι' αὐτό, παρὰ τή διαμόρφωση ὀρισμένων σταθερῶν ἐπαρχιακῶν φέουδων, τά ἰδεολογικά ρεύματα ὀρίζουν ἀπλήρη στόν ἀγροτικό πληθυσμό. Ἔτσι ὥστε σέ ἐπαρχίες πού ἔμειναν οικονομικά καθυστερημένες, ὅπως ἡ Θάσος, νά συνυπάρχουν ἰσχυρές μαζικές ὁργανώσεις μέ σταθερές πελατείες, ἐνῶ στίς περισσότερο οικονομικά ἀνεπτυγμένες ἐπαρχίες ὅπως τό Παγγαῖο νά ἀποτελοῦν τή βάση γιά τά φέουδα τών δεξιῶν πολιτικῶν⁴⁰.

Αὐτοί οἱ μηχανισμοί τής πολιτικῆς ἐνσωμάτωσης ἐξηγοῦν πῶς κατόρθωνε ἡ δεξιά νά συγκρατεῖ μιά σημαντική μερίδα τών ἀγροτῶν στούς δύο νομούς, παρ' ὅλο ὅτι ἀκολουθοῦσε μιά πολιτική ἀντίθετη μέ τά συμφέροντά τους. Εἰδικά στήν Α.Α., μέχρι τό 1963, ἡ δεξιά συγκεντρώνει τήν πλειοψηφία τών ἀγροτικῶν ψήφων— μέ ἐξαίρεση τίς ἐκλογές τοῦ 1956. Στήν Καβάλα, οἱ πελατειακές ἐξαρτήσεις ἦταν λιγότερο ἰσχυρές καί μιά σημαντική μερίδα τών ἀγροτῶν τοποθετήθηκε ἔξω ἀπό τό πελατειακό σύστημα. Ἐνα ἀρκετά ὑψηλό ποσοστό ἀγροτῶν ψήφισε τήν ΕΔΑ καί ἕνα μικρότερο τό Ἀγροτικό Κόμμα⁴¹. Ἰδιαίτερα μετά τό 1956 ἡ δεξιά ὄλο καί πῶς δύσκολα συγκρατεῖ τούς ψηφοφόρους τής. Ἡ διαρροή τών ψήφων ἀρχίζει πρῶτα ἀπό τά ἀστικά κέντρα καί μεταδίδεται στούς ἀγροτικούς πληθυσμούς. Ἔτσι, τό 1958 στήν Καβάλα ἡ δεξιά συγκεντρώνει

36. Ὁ Γ. Νόδας, ὁ Σ. Χούτας καί οἱ Α. Στράτος, Π. Σταυρόπουλος ἦταν μερικοί ἀπ' τούς πολιτικούς πού κυριάρχησαν στήν πολιτική ζωή τής Α.Α. σ' ὅλη σχεδόν τή διάρκεια τής προδικτατορικῆς περιόδου.

37. Γιά μιά ἐπεξεργασία κοινωνικοοικονομικῶν καί δημοκρατικῶν στοιχείων κατά ἐπαρχία στήν Α.Α. βλ. Β. ΒΑΛΑΩΡΑ «Μορφή καί Ροῦμὲν τό λίκνο τῶν Ἑλλήνων».

38. Γιά τή μονοπώληση τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ ἀπό τούς Παλιοελλαδίτες βλ. Δ. ΑΡΓΥΡΙΑΔΗΣ: The Ecology of the Greek Administration: Some Factors. Affecting the Development of the Greek civil Service, Ἐκδ. Γ. ΠΕΡΙΣΤΙΑΝΗ: Contributions to the Mediterranean Sociology.

39. Ὁ Ν. Μάρτης διορίστηκε τό 1955 Γεν. Γραμματέας τοῦ Ὑπουργείου Βορείου Ἑλλάδος. Ἀπό τότε ἐκλεγόταν συνεχῶς βουλευτὴς μέ μόνη ἐξαίρεση τό 1964. Ὁ Κ. Βενέτης ἐπίσης μετά τήν ἀποτυχία του στίς ἐκλογές τοῦ 1956 διορίστηκε Νομάρχης Ροδόπης καί ἔκτοτε ἐκλεγόταν συνεχῶς βουλευτὴς.

40. Ἡ ἰσχυρή παρουσία τής ΕΔΑ στή Θάσο πρέπει νά ἀποδοθεῖ στήν προπολεμική ἀνάπτυξη τοῦ ΚΚΕ μεταξύ τών χωρικῶν πού δούλευαν ἐποχιακά στά καπνεργοστάσια.

41. Παρὰ τό γεγονός ὅτι τό Ἀγροτικό Κόμμα λειτουργοῦσε σάν μιά προσωπική πελατεία τοῦ Μπαλατζί ἡ προσχώρηση τῶν ἀγροτῶν σ' αὐτό ἀποτελοῦσε μιά συλλογική ἀντίδραση τῶν καπνοπαραγωγῶν ἀπέναντι στό καπνεμπόριο.

μόνο τό 41,05% των αγροτικών ψήφων. Είναι ένδεικτικό ότι για νά ανακόψει τή διαρροή των ψήφων της αναγκάζεται και στους δύο νομούς τό 1961 νά καταφύγει στή δία και στή νοθεία. Σά συνέπεια όμως τής μεγαλύτερης πελατειακής εξάρτησης των αγροτών στήν Α.Α. οί μετατοπίσεις ψήφων είναι πολύ μεγαλύτερες απ' ότι στήν Καβάλα.

Αγροτικές κινητοποιήσεις στους δύο νομούς

Η κάπνικη κρίση επίδρασε καταλυτικά γιά τή σταθερότητα των πελατειακών εξαρτήσεων στήν Α.Α. Στίς αρχές του 1960, ή επιδημία περονόσπορου έφερε σέ απόγνωση τούς παραγωγούς και παρά τίς προσπάθειες των κυβερνητικών βουλευτών νά τούς συγκρατήσουν έξεγέρθηκαν. Αυτή ή κινητοποίηση βοηθήθηκε τόσο από τόν ανταγωνισμό σημαντικών δεξιών παραγόντων, όπως του Κ. Πολίτη, τότε Πρόεδρου τής ΕΓΣΑ και προστατευόμενου του Υφυπουργού Γεωργίας Π. Σταυρόπουλου, και του επίσης δεξιού συνεταιριστή Δ. Μαυρομμάτη.

Άλλά και από τό γεγονός ότι οί μεγάλοι καπνοπαραγωγοί έχοντας ύποστει σοβαρές ζημιές επεδίωκαν μιά συμμαχία μέ τούς μικρούς και μεσαίους καλλιεργητές και όχι ένα προσωπικό διακανονισμό μέ τούς έμπορους. Τά κόμματα τής αντιπολίτευσης και ιδιαίτερα ή ΕΔΑ, πού σάν μηχανισμός μπορούσε νά κινητοποιεί βασικά όπαδούς και νά μετακινεί στά κέντρα αλγμής στελεχικό δυναμικό, βοήθησε στό νά οργανωθεί ή κινητοποίηση των καπνοπαραγωγών. Μέ αποτέλεσμα στά καπνοπαραγωγικά χωριά των επαρχιών Βάλτου και Ξηρόμερου νά επιβληθεί ένα πετυχημένο μπούκοιτάς των αγορών. Η κινητοποίηση κορυφώθηκε μέ μιά θεαματική διαδήλωση στήν Έθνική Όδό, και στή διάρκεια συγκρούσεων μέ ισχυρές δυνάμεις χωροφυλακής σκοτώθηκε ένας αγρότης. Τό γεγονός αυτό μαζί μέ τή δίκη των καπνοπαραγωγών συνετέλεσε στή μαζική μεταστροφή των αγροτών από τήν ΕΡΕ στήν ΕΚ⁴². Η ΕΚ πού δέν

42) Για λεπτομέρειες γι' αυτή τήν κινητοποίηση των αγροτών βλ. Μ. ΚΟΜΝΗΝΟΥ όπ. παρ. Κεφάλαιο 7.

είχε ιδιαίτερη συμμετοχή στην οργάνωση της κινητοποίησης, έδωσε εκ των υστέρων πολιτική κάλυψη στην ήγηση των καπνοπαραγωγών και υιοθέτησε τα αιτήματά τους και τα προέβαλε στην προεκλογική της εκστρατεία.

Στην Καβάλα, τό 1962 η κυβερνητική αδράνεια είχε σαν αποτέλεσμα να σημειωθούν έπεισόδια μεταξύ των εμπόρων και των καπνοπαραγωγών που δεν ήθελαν να παραδώσουν τα καπνά τους στις χαμηλές τιμές που είχαν αρχικά συμφωνήσει. 'Η ΕΚ., μέσω του Α. Μπαλτατζή, κάλυψε τούς παραγωγούς και έριξε την ευθύνη για τα έπεισόδια στην κυβέρνηση. 'Επίσης στην Καβάλα ο Μπαλτατζής συμβούλεψε στο προεδρείο της ΕΓΣΚ να υιοθετήσει μαχητική στάση και να καταγγείλει τούς εμπόρους⁴³. 'Ετσι στην Καβάλα η ΕΚ έπωφελήθηκε της καπνικής κρίσης για να ξανακερδίσει μία σημαντική μερίδα του άγροτικού πληθυσμού. Οί άγρότες στη βάση των οικονομικών τους συμφερόντων στρέφονται ξανά προς τό κέντρο και επαναβιώνουν οί παραδοσιακοί δεσμοί των προσφύγων με τη φιλελεύθερη παράταξη.

Παρά τίς σημαντικές μετατοπίσεις ψηφοφόρων από τη δεξιά στο κέντρο οί «κάθετες μορφές οργάνωσης», οί πελατείες, δεν εξαφανίζονται. (Βλ. πίν. 5). Ειδικά μάλιστα στην Α.Α., η άνισοκατανομή των σταυρών μεταξύ των υποψηφίων και τά εκλογικά φέουδα παραμένουν χαρακτηριστικά τόσο της ΕΡΕ όσο και της ΕΚ. (Πίν. 1, 2 χάρτες 1, 2). 'Ο πολλαπλασιασμός των ανταγωνιστικών κοινοτήτων ήταν για την ΕΡΕ συνέπεια της αποχώρησης από την πολιτική των υποψηφίων Α. Στράτου και Γ. 'Ιντζέ που είχαν σταθερές πελατείες στο Βάλτο και τη Ναυπακτία. Για την ΕΚ δέ μπορούμε να αποδώσουμε την ύπαρξη τους στις πρόσφατες κινητοποιήσεις γιατί η κατανομή τους παρουσιάζει μεγάλες ομοιότητες με τού 1956⁴⁴. Αυτές οί παρατηρήσεις οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ακόμη και σέ περιόδους ιδεολογικών ζυμώσεων στην ύπαιθρο, ο άγροτικός πληθυσμός παραμένει ένσωματωμένος σέ πελατείες, μέ αποτέλεσμα οί μετατοπίσεις ψηφοφόρων να παίρνουν τό χαρακτήρα της μετάβασης από πελατεία σέ πελατεία και όχι της κατάλυσης των πελατειακών εξαρτήσεων. 'Η δραστηριότητα της άριστεράς δεν ήταν άρκετή για να οδηγήσει στην αποδυνάμωση των πελατειακών εξαρτήσεων, ή οργανωτική δομή άλλωστε και ή στρατηγική της ΕΔΑ δεν της έπιτρέπει να έπωφεληθεί από τη διαθεσιμότητα των άγροτικών πληθυσμών.

Στην Καβάλα οί εκλογές 1963 και 1964 επιβεβαίωσαν δύο τάσεις: α) Τήν επικράτηση της πελατειακής μορφής στην οργάνωση των δύο μεγάλων κομμάτων. β) Τήν ευθραυστή και ρευστή μορφή των πελατειών που παραμένουν ιδιαίτερα εύαλπτες στο εκλογικό ρεύμα. 'Η πρώτη τάση επιβεβαιώνεται ιδιαίτερα σέ άναφορά μέ την κεντρική παράταξη όπου ο σχηματισμός πελατειών έχει προχωρήσει πολύ σέ σχέση μέ τό 1956. 'Η δεύτερη τάση επιβεβαιώνεται άναφορικά και μέ τίς δύο παρατάξεις. Δηλαδή σέ σύγκριση μέ τό 1956 έχουμε σημαντικές αλλαγές στά όρια των πελατειών των ίδιων υποψηφίων. 'Ενώ συγχρόνως ή άνισοκατανομή των ψήφων μεταξύ των υποψηφίων είναι πολύ μικρότερη άπ' ό,τι στην Α.Α. (Σύγκρινε πίνακα 1, 2 μέ 3, 4). Μπορούμε λοιπόν να συμπεράνουμε ότι στην Καβάλα, παρά την άστάθειά της, ή πελατειακή ένσωμάτωση δεν καταλύεται. Οί μαζικές οριζόντιες οργανώσεις που ήταν κι αυτές ευθραυστες και άσταθείς ίδιως στην ύπαιθρο, συνυπάρ-

χουν μέ τίς κάθετες πελατειακές συσπειρώσεις, αλλά οί τελειοταίες δέ λειτουργούν έξ ίσου άνασταλτικά για την παρεμπόδιση των ιδεολογικών ζυμώσεων όπως στην Α.Α.⁴⁵.

Φυσικά δέ μπορούμε να χαρακτηρίσουμε την ΕΚ σαν ένς κόμμα που εκπροσωπούσε τά ταξικά συμφέροντα των άγροτών. 'Οπωσδήποτε όμως, ή διαθεσιμότητα των άγροτικών μαζών στην κινητοποίηση ενάντια στην ΕΡΕ δέσμευσε την ήγηση του κόμματος να ακολουθήσει φιλοάγροτική πολιτική όταν άνέβηκε στην έξουσία. 'Η ΕΚ πήρε όρισμένα μέτρα που ώφέλησαν τούς άγρότες. 'Η ΑΤΕ λειτουργήσε περισσότερο μέ γνώμονα τά οικονομικά κριτήρια και δεν έκανε διακρίσεις στη χορήγηση πιστώσεων. 'Επίσης έπέβαλε μία διαδικασία για τό καθορισμό της τιμής των καπνών που διασφάλιζε τά συμφέροντα των καπνοπαραγωγών. Αυτό δέ σημαίνει ότι τά πελατειακά δίκτυα σταμάτησαν να λειτουργούν σά δίαυλοι για την εξασφάλιση διορισμών ή άλλων κρατικών παροχών. 'Αλλωστε και μέχρι τίς εκλογές τού 1964 οί πελατειακές συσπειρώσεις εξακολούθουν να παίζουν αποφασιστικό ρόλο στη διαμόρφωση τού εκλογικού αποτελέσματος. 'Ιδιαίτερα στην Α.Α., μέ την ύπουργοποίηση ορισμένων από τούς ισχυρούς πολιτικούς της, εξακολούθησε να λειτουργεί τό πελατειακό σύστημα. 'Αλλά ή οικονομική και κοινωνική θέση των άγροτών δελτιώθηκε και ένισχύθηκαν οί διαδικασίες που θά έπιδροΰσαν καταλυτικά στις πελατειακές τους εξαρτήσεις.

43) Συνέντευξη μέ στέλεχος τού ΑΚ στην Καβάλα.

44) Βλ. Χάρτη των εκλογικών φέουδων της ΔΕ στην Α.Α. τό 1956.

45) Στις εκλογές τού 1964 ή σειρά έπιτυχίας των βουλευτών της Α.Α. καθορίστηκε άπόλυτα από τη συμμετοχή των υποψηφίων στην πρώτη Κυβέρνηση της Ένωσης Κέντρου. Στην Καβάλα όμως που κανείς βουλευτής δεν είχε περιληφτεί στην Κυβέρνηση ή προμοδότηση της ΕΔΑ έπαιξε αποφασιστικό ρόλο στη διαμόρφωση της σειράς έπιτυχίας.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1
ΠΟΣΟΣΤΑ ΥΠΟΨΗΦΙΩΝ ΕΡΕ 1963

%	ΝΟΜΟΥ		ΒΑΛΤΟΥ		ΒΟΝΙΤΣΑΣ		ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ		ΝΑΥΠΑΚΤΙΑΣ		ΤΡΙΧΩΝΙΔΑΣ	
	α	β	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2
ΓΕΡΟΘΑΝΑΣΗΣ ΦΩΤ.	3,5	8,2	1,2	3,4	14,3	35,3	0,9	2,06	0,4	0,9	0,8	2
ΜΑΚΡΗΣ ΣΤ.	3,5	8,3	1,4	4	0,6	1,5	1,8	4,2	0,2	0,5	9,8	23,3
ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ Χ.	1,7	4	1,5	4,4	6,3	15,3	0,3	0,6	0,3	0,7	0,4	0,7
ΣΤΑΜΑΤΗΣ Γ.	7,2	17	4,7	13,3	3	7,4	3,3	7,7	3,5	7,3	16,5	39,1
ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ Π.	10,2	23,8	7,6	21,7	6,6	16,3	19,9	45	612,1	24,9	6,3	15
ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ Κ.	6,1	14,4	3	8,7	4,6	11,4	11,9	27,4	7,7	15,9	3,9	9,3
ΦΑΡΜΑΚΗΣ Ν.	5,2	12,3	7,6	21,7	1,4	3,6	2,1	5	22,2	45,5	1,6	3,9

1 = Ποσοστό του υποψήφιου επί του συνόλου των εγκύρων στην επαρχία.

2 = Ποσοστό του υποψήφιου επί του συνόλου των ψηφισάντων τον συνδυασμό στην επαρχία.

α = Ποσοστό του υποψήφιου επί του συνόλου των εγκυρων ψήφων στο νομό.

β = Ποσοστό του υποψήφιου επί του συνόλου των εγκυρων ψήφων του Συνδυασμού στο νομό.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2
ΠΟΣΟΣΤΑ ΥΠΟΨΗΦΙΩΝ ΕΚ 1963

	ΝΟΜΟΥ		ΒΑΛΤΟΥ		ΒΟΝΙΤΣΑΣ		ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ		ΝΑΥΠΑΚΤΙΑΣ		ΤΡΙΧΩΝΙΔΑΣ	
	α	β	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2
ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗΣ ΝΟΒΑΣ Γ.	6,6	14,7	1,3	2,4	1,6	3,6	2,3	5,4	35	74	2,6	6,6
ΚΑΤΣΩΤΑΣ Σ.	4,2	9,5	1,7	3	4	9	9,7	22,3	1,4	3,1	3,1	7,6
ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Γ.	6,4	14,4	5,2	9,2	23,6	52,5	1,6	3,7	1,3	2,8	1	4,7
ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ Κ.	7,2	16,1	0,2	0,3	2,5	5,6	23,1	53,2	5,3	12,2	2,8	6,9
ΣΕΡΠΑΝΟΣ Γ.	3,3	7,5	1	1,7	0,6	1,4	1,1	2,5	0,7	15	9,5	23,5
ΧΟΥΤΑΣ Σ.	8,7	19,4	44,1	77,6	6,9	15,4	3,1	7,3	1,6	3,4	2,9	7,2

ΠΙΝΑΚΑΣ 3
ΠΟΣΟΣΤΑ ΥΠΟΨΗΦΙΩΝ ΕΚ 1963

	ΝΟΜΟΥ		ΘΑΣΟΥ		ΚΑΒΑΛΑΣ		ΝΕΣΤΟΥ		ΠΑΓΓΑΙΟΥ	
	α	β	1	2	1	2	1	2	1	2
ΛΥΜΠΕΡΗΣ Λ.	9,6	23,2	5,3	25,5	9,3	22,8	12,9	22	10,5	25,9
ΛΥΜΠΕΡΙΔΗΣ Θ.	10,5	25,2	1,5	7,5	10,6	25,9	12,3	21	14	34,4
ΜΑΝΩΛΟΠΟΥΛΟΣ Θ.	8,1	19,6	6,8	33	5,5	13,5	22,7	38,8	2,8	6,9
ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ Σ.	10,3	24,9	6	29,1	12,6	30,8	9,4	16,1	6	29,1

ΠΙΝΑΚΑΣ 4
ΠΟΣΟΣΤΑ ΥΠΟΨΗΦΙΩΝ ΕΡΕ 1963

	ΝΟΜΟΥ		ΘΑΣΟΥ		ΚΑΒΑΛΑΣ		ΝΕΣΤΟΥ		ΠΑΓΓΑΙΟΥ	
	α	β	1	2	1	2	1	2	1	2
ΒΕΝΕΤΗΣ Κ.	10,5	32,7	6	20,6	9,4	34,8	11,7	41,1	14,6	33,6
ΜΑΡΤΗΣ Ν.	10,5	32,7	9	31,3	8	29,6	9,8	34,4	16,6	38,3
ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ Γ.	9,1	28,3	13,1	45,4	8,4	31,3	5,8	20,2	11,4	26,4

ΠΙΝΑΚΑΣ 5
ΕΚΛΟΓΙΚΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

ΕΤΟΣ		ΑΓΡΟΤΙΚΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ			ΑΣΤΙΚΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ		
		ΔΕΞΙΑ	ΚΕΝΤΡΟ	ΑΡΙΣΤΕΡΑ	ΔΕΞΙΑ	ΚΕΝΤΡΟ	ΑΡΙΣΤΕΡΑ
1952	ΕΛΛΑΔΑ(1)	53,59	38,61	7,46	43,05	40,06	16,77
	ΚΑΒΑΛΑ(2)	43,36	35	21,6	24,81	32,15	42,97
	A-A(3)	56,45	34,92	8,35	46,63	27,66	25,7
1956	ΕΛΛΑΔΑ	52,76	47,19	0	42,04	57,9	0
	ΚΑΒΑΛΑ	54,23	45,6	0	37,09	62,8	0
			31,7 (4)	13,80 (4)		21,4 (4)	41,40 4)
	A-A	49,63	50,32		43,2	56,7	
1961	ΕΛΛΑΔΑ	56,24	35,41	8,30	42,71	34,92	22,3
	ΚΑΒΑΛΑ	56,70	31,70	11,60	38,11	25,31	36,56
	A-A	62,95	29,13	7,90	51	22,40	26,40
1963	ΕΛΛΑΔΑ	47,08	43,32	9,54	37,62	42,82	19,86
	ΚΑΒΑΛΑ	42,18	44,51	13,29	31,15	35,20	33,63
	A-A	44,15	46,45	8,80	38,25	37,77	23,94
1964	ΕΛΛΑΔΑ	37,96	54,70	7,33	30,45	54,01	15,53
	ΚΑΒΑΛΑ	35,09	52,65	12,24	24,29	43,74	31,98
	A-A	37,40	54,70	7,83	33,42	44,80	21,77

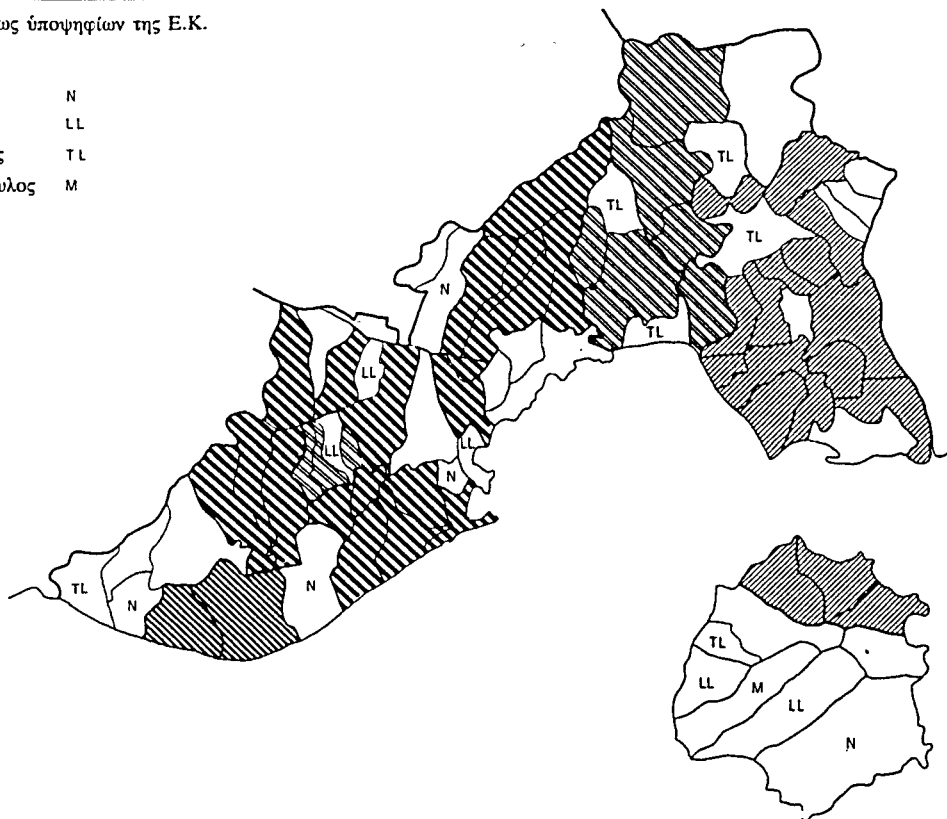
(1) Τά συνολικά στοιχεία, από την υπό δημοσίευση μελέτη του Η. ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Έκλογικός Άτλας της Ελλάδος, 1936-1974.

(2) & (3) Υπολογισμοί Μ.Κ.

(4) Στην Καβάλα ήταν δυνατή η διάκριση των ψήφων της αριστεράς από τις ψήφους του κέντρου, γιατί η ΕΔΑ υποστήριξε όρισμένους υποψήφιους. Στην Α-Α η διάκριση αυτή είναι αδύνατη, γιατί στο ψηφοδέλτιο της Δημοκρατικής Ένωσης η ΕΔΑ δέν είχε δικούς της υποψήφιους.

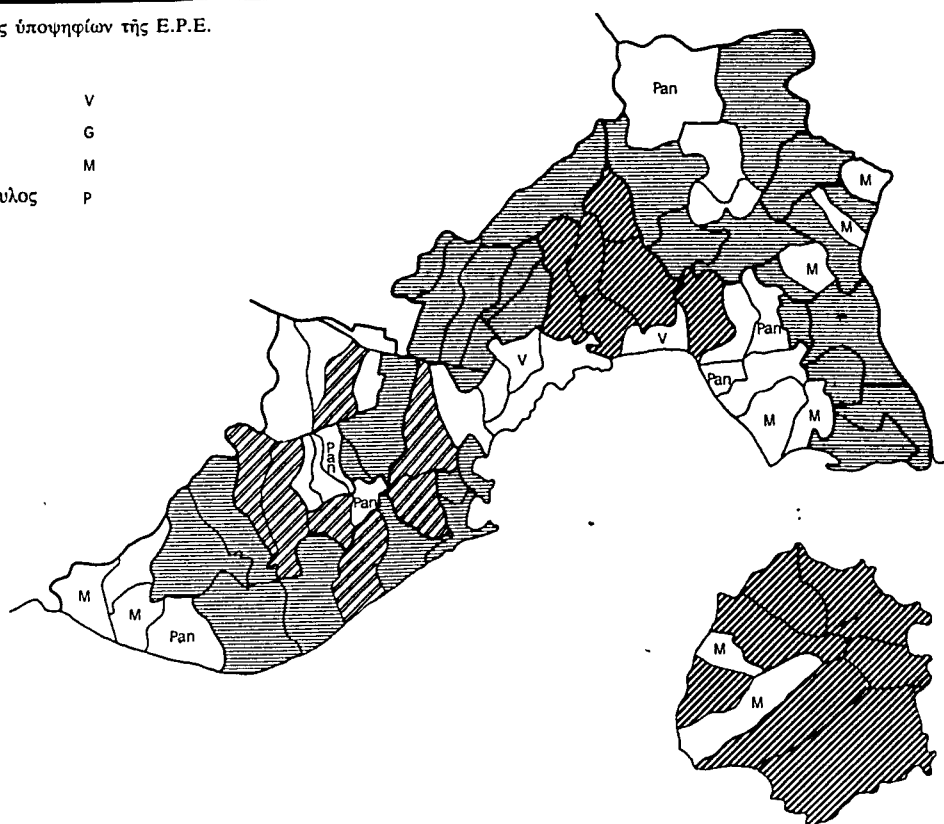
Σταυροί προτιμήσεως υποψηφίων της Ε.Κ.
στην Καβάλα, 1963

	Νικολαΐδης	N
	Λυμπέρης	LL
	Λυμπερίδης	TL
	Μανωλόπουλος	M

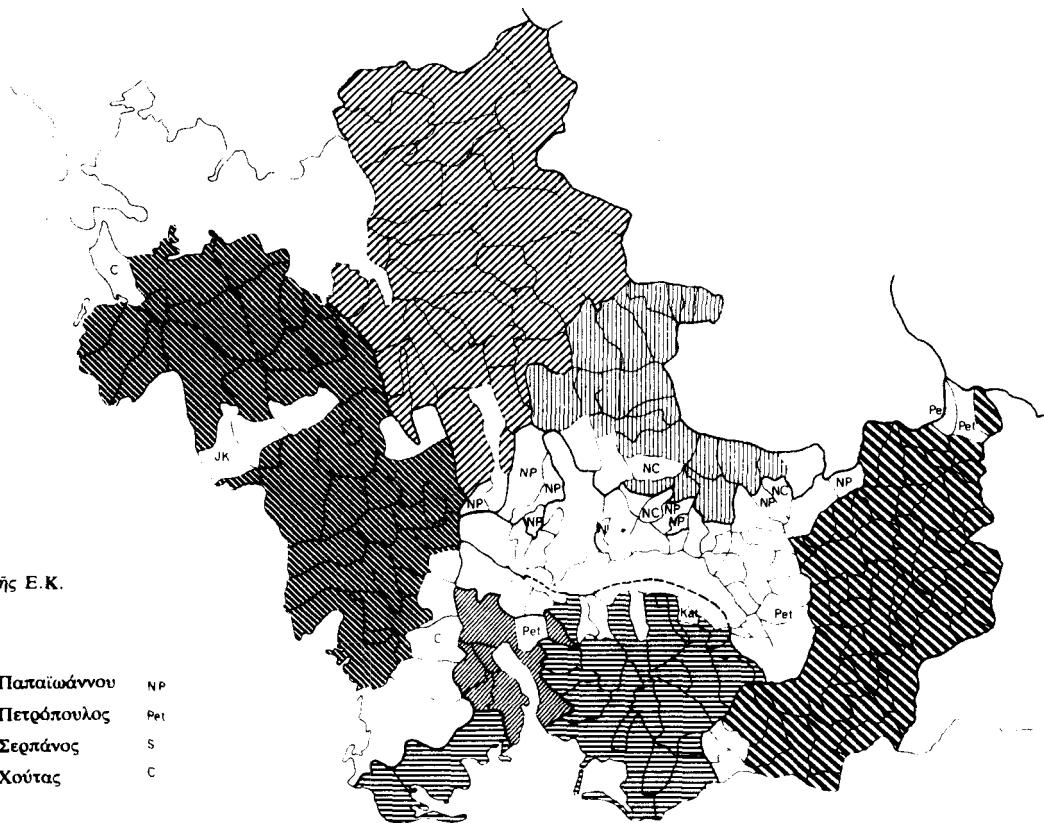
Σταυροί προτιμήσεως υποψηφίων της Ε.Ρ.Ε.
στην Καβάλα, 1964

	Βενέτης	V
	Γκαϊλόγλου	G
	Μάρτης	M
	Παναγιωτόπουλος	P

Σταυροί προτιμήσεως ύποψηφίων της Ε.Κ.
στην Αιτωλοακαρνανία, 1963

	Νόβας	N			
	Καραβίας	JK		Παπαϊωάννου	NP
	Καρβούνης	NC		Πετρόπουλος	Pet
	Κατούτας	Kat		Σερπάνος	S
	Παπαδημητρίου	GP		Χούτας	C

Σταυροί προτιμήσεως ύποψηφίων της Ε.Ρ.Ε.
στην Αιτωλοακαρνανία, 1963

	Αποκορίτης	A
	Γεροθανάσης	G
	Λιβανός	L
	Μακρής-Στάικος	MS
	Μαυρομάτης	M
	Σταμάτης Γ.	GS
	Σταυρόπουλος	S
	Τρικούπης	T
	Φαρμάκης	F

